SÄTERIBILDNINGEN EFTER REDUKTIONEN

Att flytta säterifrihet 1682–1810

GÖRAN ULVÄNG

I SAMBAND MED reduktionen upphörde rätten att bilda säterier, vilket sedan medeltiden varit ett av adelns främsta privilegier. Ett säteri var en utvald gård som befriades från grundskatterna mot att det bebyggdes ståndsmässigt och drevs av ägaren under »eget bruk«.[1] Under 1600-talets adelsvälde gjordes emellertid många avsteg från dessa krav och säterifrihet bortlovades till både adelspersoner och ofrälse, ibland på mycket svag grund.[2]

I riksdagen hade de ofrälse under lång tid försökt göra inskränkningar i donationspolitiken, men först sedan kung Karl XI förstärkt sin makt kunde man fatta beslut om en reduktion i större skala, med syfte att minska adelns ägande. Enligt arkivarien Johan Axel Almquist var Böksholm i Småland troligtvis den sista gård som beviljades säterifrihet i riket, och detta skedde år 1686.[3]

Som historikern Sören Klingnéus visat infördes emellertid förbudet mot säteribildning redan 1682, inte 1686 som många hävdat tidigare. Det hängde samman med indelningsverkets behov av att kunna använda skatterna optimalt där hemmanens skattenatur behövde vara »låsta« för att skapa en stabilitet och förutsägbarhet för alla rotar, rusthåll, augment och löneboställen som nu bildades.[4]

Det finns emellertid fyra typer av fall då säterifrihet beviljats för gårdar efter 1682. Enligt den landshövdingeinstruktion som utkom år 1687 kunde nya säterier bildas, men endast med Kungl. Maj:ts tillstånd.[5] För det första gällde det sådana gårdar som vid något tillfälle beviljats säterifrihet före 1682 men inte nyttjat den rättigheten. Dit hör till exempel Skörtinge i Skärkinds socken i Östergötland som blev

säteri 1693 – en ersättning för ett förlorat hemman som försetts med felaktig jordnatur. I fallet Skörtinge rådde länge oenighet om hemmanets säterifrihet, och mellan 1812 och 1821 var kronan och ägarna ånyo i process.[6] Ett annat exempel är Ramshyttan i Kils socken i Närke som beviljades säterifrihet 1679. Då det var beläget på »förbjuden ort« (områden där jord eller jordräntor inte fick förlänas), i Bergslagen, fick ägarna inte tillstånd att använda det förrän 1773.[7] Körtingsberg i Viby socken i Närke blev säteri 1721, efter att ett försök gjorts år 1684 som dock fått avslag.[8]

För det andra kunde ägare få säterifrihet som kompensation för fordringar av olika slag, antingen sådana som sträckte sig långt tillbaka i tiden och hade sina rötter i tvister med kronan, eller i de fall en ägare förlorat hemman i samband med statliga åtgärder, till exempel vid kanalbyggen.[9]

För det tredje kunde en tidsbegränsad säterifrihet beviljas i belöningssyfte. Detta verkar ha utnyttjats mycket sparsamt och de få kända fall som finns härrör från Gustaf III:s regeringsperiod. Kungen var redan under sin tid känd för sitt egensinniga sätt att belöna trogna undersåtar.[10] Två belönings-säterier är kända, båda från Östergötland: Viggeby i Skönberga socken, som innehade säterifrihet på 50 år från 1789 för major Svante Reinhold Gyllenspetz[11], och Brunneby i Brunneby socken, som beviljades frihet 1787 för general Gustaf Adolf von Siegroths och hans makas livstid »i anseende till de långlige och trogne tjenster, hvarigenom generalen ådagalagt en berömlig nit för konglig majestät och riket«.[12]

Och så har vi det fjärde fallet, och som denna artikel behandlar: de fall då säterifriheten flyttades från ett hemman till ett annat.

Att flytta säterifrihet

Inte mycket verkar vara känt om att överföra säterifrihet. Johan Axel Almquist nämner det bara i förbigående i sitt verk *Frälsejorden i Sverige under Storhetstiden*, och jag har funnit få belägg för företeelsen i andra verk.[13] I *Ridderskapets och Adelns privilegier af den 16 Oktober 1723* § 8 stipuleras det i Hans Wachtmeisters sammanfattning av år 1878 att säterifrihet får:

> flyttas från en sätesgård eller ladugård till annat frälsehemman af lika mantal och godhet, med vilkor att säteriet är beläget inom det kompanis stånd, hvarest frälsehemmanet förut varit indelt och att ingen derigenom prejudiceras. För uppfyllandet af det senare vilkoret erfordras, att de båda hemmanen äro belägna inom samma socken, emedan eljest den socken, hvarest det hemman är beläget, till hvilket säterifriheten vore afsedd att flyttas, skulle lida med deraf att hemmanet, sedan det iklädt sig säterifriheten, komme att befrias från åtskilliga detsamma förut åliggande onera.[14]

Kronans inkomster baserades på de civila och militära indelningsverkens uppdelning av hemman och räntor på socken- och kompaninivå, och i praktiken handlade det å ena sidan om att säkra adelns rätt till skattefrihet och kronans rätt till skatteintäkter, å den andra. I de instruktioner som Kungl. Maj:t sände ut till landshövdingarna 1723 (kompletterade 1734) betonas också vikten av noggranna utredningar i de fall en flyttning sker. Under paragraf 30, punkt 2, anges att »wid Ladugårdars, Rå och rörs hemman, flytte Sätterijers och afhyste hemmans undersökning, tager Landshöfdingen granneligen i acht, hwad de af Kongl. Maj:t Ridderskapet och Adelen bekräfftade Privilegier förmå och innehålla, så lagandes at ey något missbruk må skie, utan Kongl. Maj:t och frälse äganden niuta all tilhörig rätt å både sidor.«[15]

Juridiskt sett var det Kammarkollegiet och Krigskollegium som tillsammans hanterade ärendena om flyttning av säterifrihet.[16]

Adelsprivilegierna av år 1723 omtalar endast flytt inom en socken, men som jag ska visa längre fram skedde flyttningar över såväl socken- som häradsgränser, vilket förändrade skattebasens komposition på socken- och regementsnivå. Det var sannolikt dessa mer långväga flyttningar som föranledde ökade krav på både hemmanens ägare och tjänstemännens utredningar. I en skrivelse av den 11 februari 1761 från presidenten i Kammarkollegiet, Carl Fredrik von Höpken, till Ständernas Cammar Oeconomie och Commerce Deputations Cammar Oeconomie Utskott betonas att man ska tillse att de involverade hemmanen är av »lika mantal och godhet« och dessutom har samma ägare, så att kronan »i alla mål måste hafva sin Säkerhet för alla utskylder«.[17]

Att det inte var oproblematiskt att flytta säterifriheter uppmärksammas så sent som 1898, i en proposition om kyrkotionden i riksdagen, benämnd *Kyrkotionde från en egendom, som tillhör en kyrka, till en annan sockens kyrka*.[18]

> Då säterifrihet flyttats från ett säteri i en socken till hemman i en annan, har, på samma gång det nya säteriet helt eller delvis fritagits från skyldigheten att erlägga kyrkotionde, nämnda skyldighet istället öfver-flyttats på det förutvarande säteriet, som merendels kommit att utgöra just det kyrkotiondebelopp, som ålegat det hemman, hvilket öfvertag dess säterifrihet, och har dervid efter gifna föreskrifter, särskildt nådiga brefvet den 22 oktober 1784, den kyrka, som förut uppburit kyrkotionden af sist-omförmälda hemman, på det densamma icke skulle komma att lida någon förlust, fatt tillstånd att antingen direkt af det förutvarande säteriet upp bära den detsamma numera påförda kyrkotionde eller ock, derest denna erlägges till dess egen kyrka, af den senare erhålla ett nämnda kyrkotionde motsvarande belopp i penningar. Af de fall, då kyrkotionden från en egendom, som tillhör en kyrka, erlägges till en annan sockens kyrka, berode flesta på dylika förflyttningar af säterifrihet.

Att spåra »flytte Sätterijer«

Det var Kammarkollegiet som hanterade alla ärenden om flyttning av säterifrihet. Dessa bokfördes inte i en separat volym, utan katalogiserades löpande tillsammans med alla övriga beslut som kollegiet fattade i jord- och räntefrågor. En genomgång skulle förmodligen ta månader i anspråk.[19] Jag har istället valt att utnyttja *Databasen Sveriges Herrgårdar* (www.svenskaherrgardar.se), där jag kontinuerligt lägger in data om herrgårdars ägare och storlek utifrån systematiska genomgångar av geografiska och genealogiska verk.[20]

Sannolikt är östra Mellansverige inklusive Småland tämligen väl täckt genom att dessa läns säteribildningar är kartlagda av Johan Axel Almquist, och genom uppgifter från till exempel Ridderstads lexikon

över Östergötland. Jag har även gått igenom flera volymer av kronans jordebok i Uppsala och Södermanlands län.[21] Från övriga delar av Sverige finns i nuläget endast sporadiska uppgifter.

Det fanns två typer av skattebefriad frälsejord i Sverige, *ypperligt frälse* och *allmänt frälse*.

Säterier räknades till det *ypperliga frälset,* tillsammans med rå- och rörshemman (ofta mindre hemman som vanligen låg i anslutning till säterier) och säteriladugårdar (hemman som drevs ihop med säterier), alla i princip helt skattebefriade.

Enligt 1723 år Ridderskaps- och adelsprivilegier var säterierna befriade från rusttjänst, utskrivningar, kronokörslor, skjutsningar, durchtågs-gärder, inkvarteringar, kontributioner samt skyldigheten att bygga prästgårdar, tingshus och gästgiverier. Däremot skulle säterierna delta i byggandet och underhållet av vägar, broar och kyrkor. Efter 1768 ålades de att erlägga tertialtiondet, och efter 1809 infördes skyldighet att bidra vid extra rotering (skyldighet att i krigstid ställa upp med extra soldater) och erlägga kontributioner. I slutet av 1800-talet tillkom skyldighet att delta i byggandet av tingshus och prästgårdar.[22] Det ypperliga frälset var fram till 1810 förbehållet adeln, men undantag gjordes då och då för ofrälse ståndspersoner.

Säterierna skulle vara ståndsmässigt bebyggda och brukade med »egen avel«, det vill säga brukas av ägaren själv, och utgjorde vanligen huvudgården, »herrgården«, i ett godskomplex. Kravet på ståndsmässig bebyggelse var en realitet. När tillstånd gavs för flyttning av säterifriheten från Hasslösa skräddaregård till Lommagården, båda i Kinnefjärding i Västergötland, förväntades att »Sätesbyggnaden på Lommagården inom 2ne åhrs förlopp är fullbordad«, om inte, skedde »förlust af både flyttningsrättigheten och Säterifriheten.«[23] I praktiken fanns emellertid en diskrepans mellan Kammarkollegiets krav och förväntningar och länsstyrelsernas möjligheter att granska och sanktionera. Länsstyrelsernas kontroller visade att det fanns säterier som saknade både huvudbyggnader och flyglar och var utarrenderade, eller var försedda med huvudbyggnader som visserligen kunde ha en viss ståtlighet, men som användes som arbetarbostäder eller var bostad åt en bondearrendator.[24]

Rå- och rörshemmanen och säteriladugårdarna hade inga krav på ståndsmässig bebyggelse och var antingen avhysta och brukade ihop med säteriet eller bebyggda till bondgårdar.[25] Man kunde även få tillstånd av Kammarkollegiet att avhysa säterihemman som låg i sambruk med ett säteri.[26]

Vid sidan av det ypperliga frälset fanns det *allmänna frälset* vars friheter inte kunde komma ifråga för flyttningar eftersom hemmanen var en del av indelningsverket. Efter 1723 utgjordes skatterna av kronoskjutsar, inkvarteringar och kontributioner, samt de skatter som var knutna till socknen och kyrkan.[27] Det allmänna frälset bestod av vanliga frälsehemman (utarrenderade eller avhysta bondgårdar) och kunde från 1723 ägas av ofrälse ståndspersoner och från och med 1789 även förvärvas av bönder. Så kallade berustade säterier utgjorde ett mellanting. De hade fått behålla sin säterifrihet mot att vara en del av indelningsverket och skulle därmed fullgöra rusttjänst för kavalleriet. Formellt sett var de kronojord, så kallade berustade kronosäterier, vars rusthållare emellertid hade full besittningsrätt och kunde låta jorden ärvas eller säljas. Om de skattköptes från Kronan blev de berustade skattesäterier, med full äganderätt för rusthållaren.

Flyttningen av säterifriheter måste förstås mot bakgrund av de stora samhällsförändringarna som präglade 1700- och 1800-talen. Global marknadsintegration, agrar revolution, tilltagande urbanisering och nedmontering av feodala strukturer förändrade förutsättningarna för den godsägande adeln. Allt fler herrgårdar såldes till ofrälse ståndspersoner, eller till och med bönder. I områden med dåliga förutsättningar för att bedriva rationellt jordbruk, som hade för små gods för att kunna expandera driften eller som låg för långt bort från marknaden för att kunna nyttja skogstillgångarna (till exempel i Småland och Västergötland) blev många säterier uppköpta av bönder och styckades. Slättbygdens herrgårdar däremot övergick till kapitalistisk domändrift. Driften koncentrerades till säteriernas närhet genom uppköp av hemman, inklusive skattejord, som avhystes och lades i sambruk med herrgården, medan avlägset belägna ströhemman såldes. I dessa bygder bildades även en rad nya herrgårdar genom uppköp av flera hemman som slogs samman till en stor gård, och som man gärna ville förse med säterifrihet.[28]

Geografiska skillnader

Vi ska nu se närmare på de 130 gårdar som varit involverade i en flyttning av säterifrihet. Av dessa är 31 gårdar sådana som endast omtalas som antingen ha förlorat säterifriheten eller vunnit den, och där det rimligen måste ha funnits 31 eller fler andra gårdar som ingått i bytet. Övriga 99 gårdar har kända relationer, där de antingen fick eller lämnade ifrån sig säterifrihet. Totalt sett är det 74 gårdar som erhållit säterifrihet.

Det är viktigt att förstå att bytena av jordnaturer inte nödvändigtvis var symmetriska, där två jämnstora gårdar växlade natur. Av de 99 gårdarna var det 17 som ingick i asymmetriska byten. Myckelsäters säteri i Östra Husby socken, Östergötland, fick vid flytten 1735 fördelas på tre mindre hemman. Frö, ett mantal säteri i Skärkinds socken,

TABELL 1. Antalet kända gårdar som säterifrihet flyttats ifrån eller till, per landskap. Här anges även om flyttningen ägt rum inom socken, härad eller landskap.

Landskap	Antal gårdar	Flyttning från eller till en gård, okänt ursprung	Flyttning från och till en gård, känt ursprung				
			Totalt	Inom socken	Över sockengräns	Över häradsgräns	Okänt
Skåne	2	2					
Blekinge	2		2				2
Bohuslän	2	2					
Halland	3	3					
Småland	13	1	12	4	4	2	2
Västergötland	10		10	2	6	2	
Östergötland	25	8	17	5	3	5	4
Värmland	5		5	4	1		
Västmanland	1	1					
Södermanland	36	6	30	15	6	6	3
Uppland	31	8	23	19	4		
SUMMA	130	31	99	49	24	15	11

Östergötland, fick 1756 delas på de båda halvhemmanen Eke och Vret i Kimstads socken.[29] I ett fall ansågs gårdarna som ingick i transaktionen, båda i Vallentuna socken i Uppland, var likvärdiga, trots att den ena var på 2 mantal och den andra på 3 mantal. Kammarkollegiet beslutade att Lingsberg efter överförandet av säterifriheten skulle bestå av 3 mantal och Lindö 2 mantal.[30] I fallet med Stagelstorp säteri i Vallersta, Östergötland, som var på 1 mantal, kunde ägaren uppenbarligen inte fördela säterifriheten på fler hemman, varför 5/8 delar överfördes på Kölja och ¼ till Österskog, medan 1/8 fick vara kvar på Stagelstorp.[31]

I relation till hur många säterier det fanns totalt var de flyttade säterierna få. I det län vi har mest kunskap om, Uppsala län, var det uppskattningsvis mellan 5 och 10 mantal säteri som flyttades, vilket ska jämföras med det totala mantalet ypperligt frälse i länet: 318 mantal.[32]

Ser vi till flyttningarnas geografi för de 99 gårdarna skedde hälften, eller 49 gårdar, inom en och samma socken, 24 över en sockengräns och 15 över en häradsgräns. Ett exempel på det sistnämnda är den redan omtalade flyttningen av Frö säteris frihet 1756. Frö låg i Skärkinds socken och dess frihet överfördes till Eke och Vret i Kimstads socken. Frö blev därmed ett vanligt frälsehemman, men förblev ståndsmässigt byggt. De nya säterierna Eke och Vret däremot lades samman med Landsjö säteri och avhystes.

Det finns i nuläget ingen kunskap om det exakta tillvägagångssättet när säterifrihet skulle flyttas, annat än att Kammarkollegiet utredde och beslutade i ärendena. Det finns dock indicier på att det kunde ta åtskilliga år. När säterifriheten skulle flyttas från Lerberga till Örsta, båda i Västra Ryds socken, Uppland, skickades ansökan in 1783, varvid det gjordes en skattläggning av lantmätare samma år och en utredning året därpå, som utmynnade i ett beslut 1786.[33]

Att en lantmätare var involverad i fallet Lerberga väcker frågan om lantmäteristyrelsens roll vid flyttningen av säterifrihet. En jämförelse mellan de kända 74 nya säterierna och akterna i lantmäteristyrelsens arkiv ger dock vid handen att endast fyra har akter som kan kopplas till själva utredningen: två i Halland (Hammargård och Knobesholm) och två i Uppland (de nyss nämnda Lerberga och Örsta).

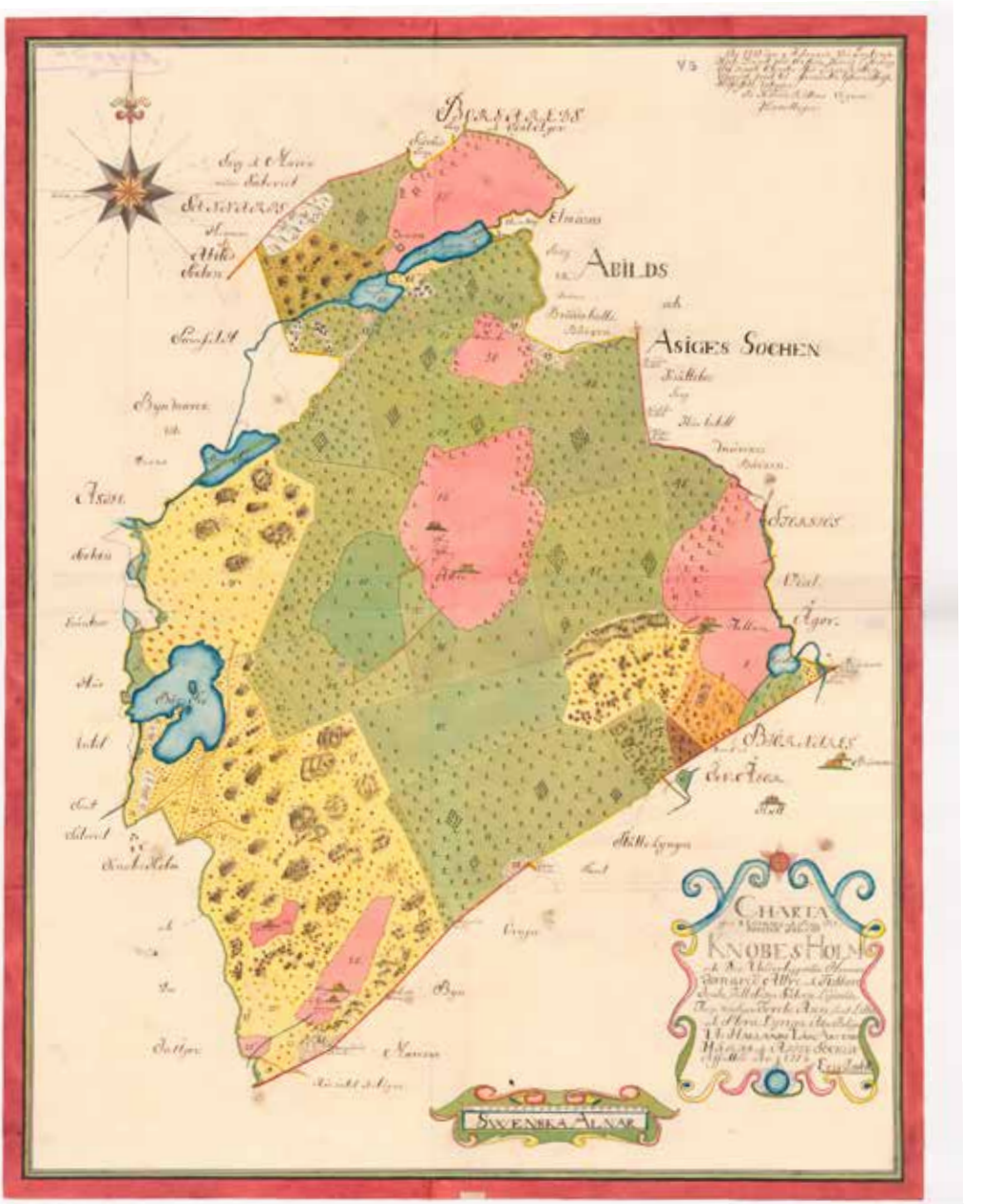

Karta över Knobesholms säteri, Asige, Halland, 1778 av lantmätare Eric Lysell.
Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, Asige socken, Knobesholm nr 1.

I fallet Örsta var sannolikt en skattläggning nödvändig för att fastslå hemmanets skattekraft. Hemmanet hade sedan lång tid tillbaka haft samma ägare som granngårdarna Sundby och Nibble, och det rådde oklarheter om hur mycket skog och betesmark som egentligen hörde till, eftersom ingen av hemmanen hade karterats tidigare. Av akten framgår att kartan är tillkommen i maj 1783 som en följd av en remiss, vilket indikerar att avmätningen skedde på uppmaning av Kammarkollegiet. Att det var ett myndighetsbeslut som låg bakom kartans tillkomst stärks av att kartan uppvisades och godkändes på Bro härads häradsting den 27 januari 1784.[34]

Knobesholm karterades 1778. Liksom var fallet med Örsta hade hemmanet aldrig karterats förut och det var hemmanets utmarker som avmättes. Kartan uppvisades på Årstads härads hösteting den 9 februari 1779. Märkligt nog kallas Knobesholm för säteri redan vid karteringen, vilket möjligen skulle kunna tolkas som om att karteringen var föranledd av en utredning om flyttning av säterifrihet.[35]

Kartan över Hammargård i Halland upprättades 1764 i samband med att ägaren Carl Niklas Cronacker som vederlag för sitt säteri Sannegården på Hisingen erhöll kronohemmanet Hammargård, som därmed fick överta säterifriheten.[36]

Det är med andra ord uppenbart att lantmäteriverket sällan var direkt involverat i ärenden som rörde flyttning av säterifrihet, utan endast i de fall då det rådde oklarheter kring hemmanets skattekraft.

Gårdar som erhöll säterifrihet efter 1682

Att den säterifrihet som flyttas inte låg till grund för skapandet av herrgård utan istället användes för att skapa en större huvudgård väcker frågan om vad syftet egentligen var med att flytta säterifriheten. Som redan nämnts karakteriserades 1700- och 1800-talen av kapitalistisk domändrift med målet att skapa större, bärkraftiga enheter där sammanslagningar och avhysningar var legio. Vi ska nu se närmare på vad som hände med dessa nybildade säterier.

Av de 74 gårdar som erhållit säterifrihet saknas årtal för flyttningen för sex, varför 68 gårdar ingår i undersökningen. De årtal som använts är de som förekommer i Kammarkollegiets handlingar.

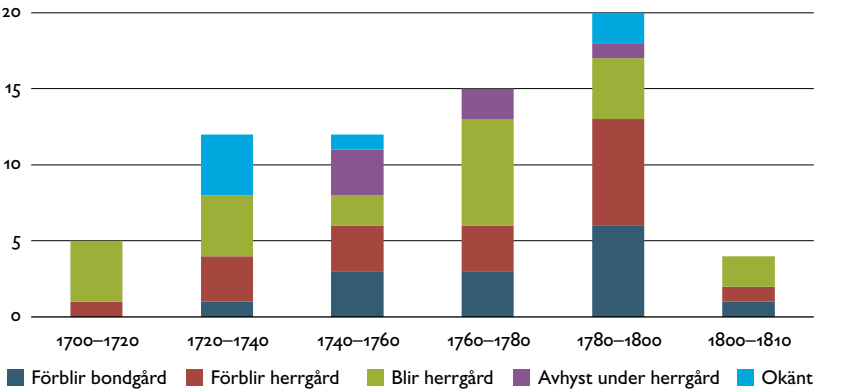

De nya säteriernas funktion fördelat över tid, 1700–1810.

Före år 1700 verkar det inte finnas några kända fall av flyttning av säterifrihet, vilket troligen var en följd av alla de förhandlingar som pågick efter reduktionen mellan familjer och kronan. Efter år 1700 började dock ansökningar om förflyttningar inkomma och under loppet av 1700-talet ökade sedan antalet godkända flyttningar, särskilt under seklets andra hälft. Det sammanfaller i tid med en verklig högkonjunktur för nybildandet och byggandet av herrgårdar i Sverige, och även den begynnande övergången till domändrift och sammanslagningar. Efter 1810 verkar flyttandet av säterifriheter ha upphört, sannolikt för att det ypperliga frälset då blev fritt att äga för envar, oavsett ståndstillhörighet. Det ålades flera skatter.

Jag har valt att dela in hemmanen i fem kategorier: »förblir bondgård«, »förblir herrgård«, »blir herrgård«, »avhyst under herrgård« och »okänt«. Med *herrgård* menas i detta sammanhang en gård som uppfyller vissa juridiska, ekonomiska, sociala och materiella förutsättningarna, som att de bör har varit säterier, haft ett gods med underlydande gårdar, haft en ståndsmässig bebyggelse och park och haft ägare som tillhört samhällseliten. De gårdar som uppfyller kraven motsvarar de gårdar som i geografiska verk från 1700- och 1800-talen benämns herrgårdar.[37] Vid sidan av herrgårdarna fanns även så kallade *ståndsgårdar*, mindre gårdar utan gods eller stort antal anställda, men som ändå var ståndsmässigt bebyggda och ägdes eller brukades

av eliten. Till dem räknas prästgårdar, civila- och militära boställen och de stadsnära gårdar som byggdes av borgerskapet.[38] Här har jag valt att slå samman herrgårdar och ståndsgårdar till en gemensam kategori: herrgårdar.

Som synes finns här flera intressanta resultat. En mindre del av gårdarna förblev bondgårdar under en herrgård eller avhystes och slogs samman med en herrgård. Men huvuddelen av dem var redan herrgårdar, som nu fick säterifrihet som jordnatur, eller blev herrgårdar efter att tidigare ha varit bondgårdar. Så det är uppenbart att säterifriheterna i första hand användes för att förstärka redan befintliga herrgårdar eller för att bilda nya.

Mest intressant är kanske de nya säterier som förblev bondgårdar. Här rör det sig uppenbarligen om någon form av tidig skatteplanering, för några av dessa hemman både förlorade och vann säterifrihet ett par gånger. Dit hör Lerberga (se s. 196), som 1731 fick säterifriheten flyttad till Tibble i samma socken, men sedan återfick den från Tibble 1780. Åby säteri i Össeby-Garns socken i Uppland fick 1777 sin frihet flyttad till Ösby (Ösbyhov), som blev säteriladugård under Hakunge, och därifrån flyttades friheten ånyo 1791 till en annan gård under Hakunge, Rönninge.[39]

I förordningarna som reglerade flyttningen av säterifriheten betonades att hemmanen som bytte natur skulle vara lika i storlek och beskaffenhet, detta för att inte påverka skattebasen i respektive

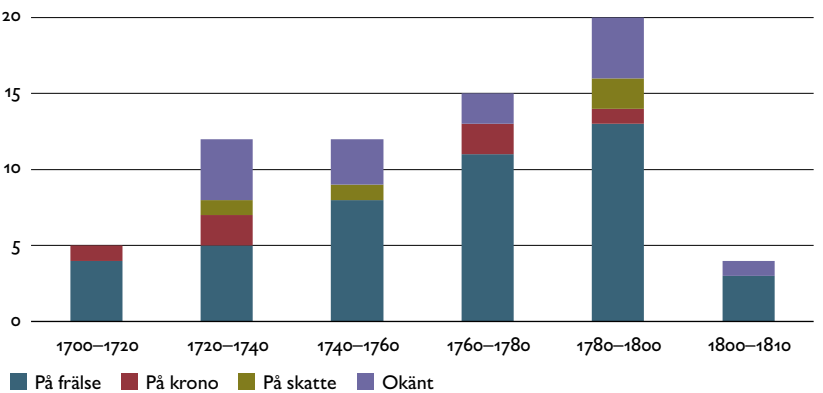

Jordnaturen på de hemman som senare erhöll säterinatur.

socken och regementsområde. Av det skälet förordade kronan att byten skulle ske på frälsejord, som hade minst påverkan på skattebasens sammansättning. Så verkar också vara fallet generellt, med vissa undantag. I några fall rörde det sig om byten mellan kronan och en adelsman, där kronohemman omvandlades till frälse, medan adelsmannens frälsehemman övergick till att bli krono. I samband med detta genomförde man även en flyttning av säterifrihet. Jean-Jaques De Geer, ägare av Finspångs bruk, kunde på så sätt år 1781 transportera säterifriheten från Stagelstorp i Vallersta socken i Östergötland till sina frälsehemman Kölja i Älvestads socken och Österskog i Ekebyborna socken, där det sistnämnda varit krono fram till 1766. Det finns även ett par exempel på skattehemman, till exempel Örsta i Västra Ryds socken, som fick säterinatur 1786 från Lerberga frälsehemman, båda under Granhammar i Bro socken, tillhörigt Albrekt von Lantingshausen.

Ägarna utgjordes genomgående av adelsfamiljer, många av dem högadliga och ägare av herrgårdar med mycket stora gods. Det fanns sålunda möjlighet och intresse av att både skapa nya herrgårdar och mer rationella enheter. Vanligt förekommande namn är von Fersen (Ljung, Mälsåker), von Berchner (Danbyholm), Hildebrand (Eriksberg), von Lantingshausen (Granhammar), Fleetwood, Hamilton af Hageby, Skjöldebrand och Stierncrona, för att nämna några.

De geografiska skillnaderna är svårare att yttra sig om eftersom det rör sig om ett såpass litet urval gårdar. En möjlig slutsats är att det i Mälardalen och Östergötland fanns herrgårdar som saknade säterifrihet, men som nu kunde förses med en sådan i efterhand, medan det i Småland var vanligare med nybildade herrgårdar.

Ser vi närmare på var i Uppland säteriflyttningarna ägde rum är det helt uppenbart att de till största del skedde i häraderna kring Stockholm, i socknar som Vallentuna, Fresta, Värmdö, Låssa, Bro, Västra Ryd och Össeby-Garn. Dessa härader utmärkte sig genom att ha hög andel frälsejord, ett stort antal säterier och många nybildade herrgårdar. I Södermanland däremot var flyttningen av säterifriheten snarare knuten till storgodsbygderna i socknarna Björkvik, Stora Malm, Vadsbro, Jäder och Ytterselö.

TABELL 2. De nya säteriernas funktion, per landskap.

Landskap	Förblir bondgård	Förblir herrgård	Blir herrgård	Avhyst under herrgård	Okänt	SUMMA
Skåne	1		1			2
Blekinge					1	1
Bohuslän			1			1
Halland	2		1			3
Småland	1		5			6
Västergötland	1	2		1	2	6
Östergötland	1	6	4	3	3	17
Värmland	2	1				3
Västmanland		1				1
Södermanland	6	4	6	1	1	18
Uppland	4	7	4	1	2	18
SUMMA	18	21	22	6	9	76

Gårdar som förlorade säterifriheten efter 1682

Då återstår att reda ut vad som hände med de gårdar som förlorade säterifriheten, varav de flesta fick frälsenatur och några enstaka krono- eller skattenatur. Här är mörkertalet större eftersom de hemman som en gång förlorat säterifrihet inte omtalas i litteraturen i samma omfattning som de som fick säterifrihet – de förra blev ju i stor utsträckning vanliga bondgårdar.

En hel del av de säterier som fick sin säterifrihet flyttad var redan bondgårdar och förblev det även efter flyttningen (se tabellen på s. 203). Även de flesta av de säterier som varit herrgårdar blev efter flyttningen bondgårdar eller avhysta och sammanslagna med en herrgård (se s. 196). Men som synes förblev vissa även fortsättningsvis herrgårdar.

Några tydliga geografiska skillnader är svåra att uttyda, givet det faktum att det rör sig om ett så litet urval. Noterbart är att få av de forna säterierna i Södermanland förblev herrgårdar, utan de omvandlades till bondgårdar eller avhystes.

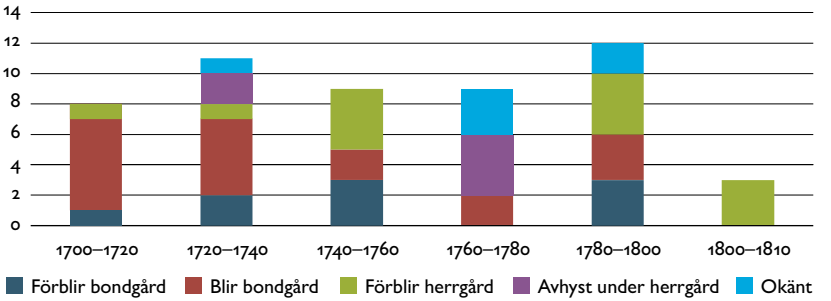

Funktionen på de hemman som förlorade säterifriheten fördelat över tid, 1700–1810.

TABELL 3. Funktionen på de hemman som förlorade säterifriheten, per landskap.

Landskap	Förblir herrgård	Förblir bondgård	Blev bondgård	Avhyst under herrgård	Okänt	SUMMA
Skåne						
Blekinge	1					1
Bohuslän					1	1
Halland						
Småland	2		5			7
Västergötland	2			1	2	5
Östergötland	3		2		3	8
Värmland	1				1	2
Västmanland						
Södermanland	1	5	9	4		19
Uppland	6	4	4	1		15
SUMMA	16	9	20	6	7	58

Rätten att bilda säterier upphör

Efter 1682 kunde säterifrihet endast ges som en följd av tidigare löften av kronan, som kompensation för hemman som förlorats till kronan eller – i sällsynta fall – som belöning. En fjärde väg var att flytta säteri-

friheten från ett hemman till ett annat, något som blev allt vanligare under 1700-talet när välståndet steg genom den vidgade handeln och jordbrukets förbättrande, och med ett därmed ökat behov av att bo ståndsmässigt på landsbygden. Flyttning av säterifrihet var en relativt ovanlig företeelse som endast omfattade några få procent av det ypperliga frälset. Initiativtagarna var vanligen högadliga storgodsägare som hade de ekonomiska möjligheterna att bilda nya herrgårdar och rationalisera sina herrgårdar genom en övergång till domändrift med stora huvudgårdar. Att det var det yppersta frälset som kom ifråga för flyttning berodde på att det genom sin nästan totala skattebefrielse gjorde minst skada på skattebasen och därmed på socknarnas och regementenas ekonomi och organisation. Att det var det yppersta frälset som kom ifråga för flyttning berodde på att det genom sin nästan totala skattebefrielse gjorde minst skada på skattebasen och därmed på socknarnas och regementenas ekonomi och organisation.

Adelsprivilegierna av år 1723 stipulerade att flyttning endast fick ske inom en socken, men senare utvidgades detta privilegium till att omfatta flytt även över socken- och häradsgränser. Av de hemman som fick säterifrihet var en majoritet antingen gårdar som redan var herrgårdar, men som genom säterifriheten förstärkte sin legala position, herrgårdar som nybildades eller hemman som avhystes och lades i sambruk med en herrgård. De gårdar som förlorade sin säterifrihet blev i allmänhet bondgårdar, men i vissa områden, särskilt kring Stockholm, förblev flera av dem herrgårdar även framgent. Initiativtagare till flyttningarna var i de flesta fall högadliga storgodsägare med de ekonomiska möjligheterna att bilda nya herrgårdar och rationalisera sina herrgårdar genom en övergång till domändrift med stora huvudgårdar.

Avslutningsvis kan vi konstatera att flyttning av säterifrihet var en relativt ovanlig företeelse som endast omfattade några få procent av det ypperliga frälset. En systematisk genomgång av Kammarkollegiets utgående diarier skulle kunna ge svar på hur omfattande flyttningen av säterifriheter var, var någonstans de ägde rum och när i tid. En sådan studie skulle även kunna ge mer detaljerad information om vilka som var initiativtagarna och ge bättre kunskap om syftet med flyttningarna.

NOTER

1 För en fullständig genomgång av säteriprivilegierna, se Wachtmeister 1886, s. 66–80.
2 Ett exempel är Slyte i Närke, där en ofrälse fogde fick räntan i donation och sedan övertalade den jordägande bonden att upplåta mark till en byggnad på ofri grund, med syfte att försvara sin skattefrihet och kanske med en förhoppning om att så småningom kunna köpa skatterätten till bondens jord, se Klingnéus 2011, s. 160–161.
3 Almquist 1976, s. 1141.
4 Klingnéus 2011, s. 71.
5 Klingnéus 2011, s. 71.
6 Almquist 1947, s. 1002–1004.
7 Klingnéus 2011, s. 146–147.
8 Klingnéus 2011, s. 123.
9 För exempel se Kammarkollegiets arkiv, Sandbergska samlingen F:2, folio 1236 1/2–1923, Hemman som blivit säterier för dylika fordringar, folio 1381 ½ och framåt.
10 Adelns svenne-, riddar- och herreklasser kompletterades t.ex. 1778 med så kallade kommendörsätter. Han utfärdade 1783 särskilda fideikommiss-privilegier med utvidgade befogenheter åt friherre Johan Adelswärd på Adelsnäs i Östergötland, som fick rätt att kalla sig baron och vars fideikommiss skulle benämnas baroni. Gustaf IV Adolf gav 1799 liknande privilegier åt greve Tage Thott, vars Skabersjö kallades för grevskap.
11 Almquist 1947, s. 1094.
12 Ridderstad 1875–1877, band I, s. 64.
13 Almquist 1931, 1935, 1947 och 1976. Såvitt jag kan se omtalas de t.ex. inte i Winberg 1985.
14 Wachtmeister 1886, s. 85.
15 Styffe 1852, s. 369.
16 Detta framgår av handlingarna i Kammarkollegiet, se t.ex. Sandbergska samlingen F:2, folio 1236 1/2 – 1923, folio 1353.
17 Kammarkollegiet, Sandbergska samlingen F:2, folio 1236 1/2 – 1923, folio 1353.
18 Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1898, Samling 1, Afd. 1, band 2, Kongl. [Maj:ts] propositioner n:is 2–52.
19 Ett stort tack till Mats Hemström, Riksarkivet, som vägledde mig i Kammarkollegiets omfattande och något snåriga arkiv.
20 Bland annat har jag utnyttjat den Sandbergska samlingen i Kammarkollegiet med annotationer om beslut i olika ärenden, däribland 38 handlingar som rör säterifriheters flyttande. I *Databasen Sveriges Herrgårdar* finns i nuläget uppgifter om 130 gårdar som antingen lämnat ifrån sig säterifrihet eller erhållit den. De kan alla sökas fram genom att man i sökfältet *Jordnatur* skriver in sifforna 16, 17 eller 18 – samtliga säterier som bildats eller upphört efter 1682 har erhållit årtalsangivelser inom parentes.
21 Almquist 1931, 1935, 1947 och 1976; Ridderstad 1875–1877.
22 Wachtmeister 1886, s. 66–76.
23 Kammarkollegiet, Sandbergska samlingen F:2, folio 1236 1/2–1923, folio 1363.
24 Länsstyrelsernas kontroller finns dokumenterade i Kronoräkenskaperna tillsammans med de andra förteckningar som länsstyrel-

serna var ålagda att göra, t.ex. över ståndspersonerna. Som exempel på hur låga krav länsstyrelsen ställde på säterifrihetens upprätthållande under 1700- och 1800-talen, se Nysätra säteri, Nysätra, Uppland, som hade en huvudbyggnad som närmast var en kuliss, se Ulväng 2008, s. 459–461.
25 Wachtmeister 1886, s. 77–85.
26 Kammarkollegiet C II b:117, Diarium (utg.), upptar allmänt flera sådana ärenden.
27 Wachtmeister 1886, s. 85–94.
28 Ulväng 2019.
29 Sandbergska samlingen F:2, fol 1236 1/2 – 1923, folio 1361 resp. 1368.
30 Sandbergska samlingen F:2, fol 1236 1/2 – 1923, folio 1380.
31 Sandbergska samlingen F:2, fol 1236 1/2 – 1923, folio 1352.
32 Uppgiften om mantalet ypperligt frälse i Uppsala län från Carlsson 1949, s. 124.
33 Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskontoret, G IV, Jordebok Uppsala län 1795, samt karta 1784 Örsta, LSA 01-väy-24.
34 Karta 1784 Örsta, LSA 01-väy-24.
35 Knobesholm, Asige, Halland, Asige Socken Knobesholm nr 1.
36 Karta 1764 Hammargård, LSA 13-han-30
37 Ulväng 2013 s. 292–294.
38 Ulväng 2013 s. 295.
39 http://www.vobam.se/osseby/hakunge.php och Sandbergska samlingen F:2, folio 1236 1/2–1923, folio 1359.

REFERENSER

Riksarkivet

Kammarkollegiet
C II b, Diarium (utg.), allmänt.
F:2, Sandbergska samlingen, folio 1236 1/2 – 1923.

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA)
Örsta, Bro, Uppland, 1784, LMV 01-väy-24.
Hammargård, Hanhals, Halland, 1764, LMV 13-han-30,
Knobesholm, Asige, Halland, 1778, Asige Socken Knobesholm nr 1.

Länsstyrelsen i Uppsala län
Landskontoret, G IV, Jordebok.

Digitala källor

Databasen Sveriges Herrgårdar: www.svenskaherrgårdar.se.

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år . . . 1898, Samling 1, Afd. 1, band 2, Kongl. [Maj:ts] propositioner n:is 2-52. https://weburn.kb.se/riks/metadata/29/19566629.html .
Hakunge säteris historia: http://www.vobam.se/osseby/hakunge.php.

Litteratur

Almquist, Johan Axel 1931. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 1, Stockholms och Uppsala län, band 2 Säterier.

Almquist, Johan Axel 1935. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 2, Nyköpings län och livgedingets Södermanlandsdel, band 2 Säterier.

Almquist, Johan Axel 1947. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 3, Östergötland, band 2 Säterier.

Almquist, Johan Axel 1976. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 4, Småland, band 3 Säterier.

Carlsson, Sten 1949. *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund: Gleerup.

Klingnéus, Sören 2011. *Gods- och säteribildningen i Närke under stormaktstiden*, Örebro: Örebro läns museum.

Ridderstad, Anton 1875–1880. *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland*, band 1, Norrköping/Linköping.

Styffe, Carl Gustaf 1852. *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finnland. Föranstaltad af K. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia*, Stockholm: Hörbergska boktryckeriet.

Ulväng, Göran 2008. *Herrgårdarnas historia. Arbete , liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*, Uppsala: Hallgren & Björklund.

Ulväng, Göran 2013. »Betydelsen av att äga en herrgård: herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen«, *Historisk Tidskrift för Finland*.

Ulväng, Göran 2019. »The Swedish Manor 1750 to 1950. Decline or Continuity? Estate landscapes in northern Europe«, i Jonathan Finch, Kristine Dyrmann & Mikael Frausing red., *Estate landscapes in northern Europe*, Aarhus: Aarhus University Press.

Wachtmeister, Hans H:son 1886. *Utredning rörande de ridderskapet och adelns privilegier, förmåner, rättigheter och friheter hvilka böra anses ännu ega gällande kraft*, Enligt Ridderskapet och adelns beslut på uppdrag av Riddarhusdirektionen.

Winberg, Christer 1985. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.